

festés” hívének lát, ki „egy negatív előjelű eszményítő realizmusfelfogást” képvisel irodalmunkban. De az irányzat előőrsében fedezi fel Bori Imre Eötvös Károlyt is, ki szintén közel került a naturalizmushoz, egyfelől leíró-émlékirat típusú műveivel (*Utazás a Balaton körül, A nagy per, Gróf Károlyi Gábor feljegyzései*), másfelől viszont „sajátos darwinizmusá”-val és műveinek erotikájával. A kötetben tárgyalt írók és opusok folytatóit is említi Bori Imre, a novellista Molnárban és *Az én falum* novelláit író Gárdonyiban fedezve fel ezeket, jelezve ugyanakkor, hogy „a naturalizmusból expresszionizmus képződik”, majd, illetve „a szecesszió érzés- és képvilága indázik a szemek elé”. S ezzel a szerző mintegy utal is arra, mi lehet tárgya következő kötetének. Ugyanakkor felmerülhet bennünk a kérdés, ha ebben a kötetben a naturalizmus első részét ismerjük meg, erre utalhat a római egyes a szecessziós-szimbolikus irodalommal foglalkozó következő kötetben a naturalizmusról szóló második rész, amely nyilván a drámai irodalomról szólna, Csikytól errefelé, vagyis arról a műfajról,

amely az irányzatosság lehetősége folytán a regény mellett a legkedveltebb a naturalizmusban, s amelynek egyre erősödő jelenlétére már ebből a könyvből is tudomást szerezhetünk. Felmerül még egy dilemma Bori Imre könyvének olvasatakor. A Mikszáth-kérdés, amely egyetlen eddigi Bori-konceptióba, ebbe az irányokat számbavevőbe se fér(t) be. Kár, mert olyan szerzőről van szó, aki meghatározó alkotója, egyénisége volt egy adott korszak irodalmának, s akinek életműve szintén megérdemelné a modernebb szemléletű vizsgálódást. Azt, ami Bori Imre munkáira kétségtelenül és meghatározó módon jellemző.

A magyar irodalom modern irányjai című hármaskönyv második kötete izgalmas, nem csak irodalomtörténeti, hanem életismereti híradás az előző század végéről, s mivel éppen ismét egy századvég ellentmondásait, művészeket és életismeretieket éljük át, igen csak tanulságos olvasmányként is szolgálhat az irodalomtörténész, tudós Bori Imre legújabb munkája.

GEROLD László

HALOTTI BESZÉD AZ EDDIGI SZOCIALIZMUSKÉP FELETT

Adolf Dragičević: Suton socijalizma. Kraj masovnog društva. August Cesarec, Zagreb, 1989

Adolf Dragičević – az idősebb közép-nemzedék marxista indítású társadalomtudósainak ismert képviselője, aki több kötete mellett néhány jelentős sorozat szerkesztője volt, mindig megtartotta maga átgondolt tárgyalási módját és nem szolgálta ki a napipolitikai szempontokat, hanem megmaradt tudományossága mellett – 1989-ben megjelent 40 szerzői íves könyvével kapcsolatban két körülményt kell előrebocsátani.

Az egyik: könyve megírásának időpontja. A szerzőt nem a közép-kelet-európai nagy társadalmi fordulatok bekö-

vetkezése készítették írásra, hanem a néhány évvel ezelőtt a társadalomtudósok – már amelyek képesek voltak tudományos kritikussággal elemezni – előtt kirajzolódó nagy változások előjelei és világviszonylatban maga a jelenkori forradalmi változások a termelési módban. Így a szerző könyvének előszavát (ezt írja meg rendszerint minden szerző legutoljára) 1988 őszével datálja. A könyvnek van egy fejezete (a kötet második részének 8. zárófejezete, címe: Marx vak publikuma), amelyet még a Rade Kalanj által szerkesztett könyve számára írt (cí-

me: Marx 100 év után; Zágráb, 1984), amelyet a szerző még revízióban is átnéztet, de a könyv szerkesztője minden értesítés és magyarázat nélkül kihagyott. Most Dragičević az említett zárófejezet kezdetének lábjegyzetében felfedve ezt a méltánytalan eljárást, megjegyzi: „Lehet, hogy ez nem az egyetlen eset nálunk, de mindenképpen megérdemli fel- említését, hogy tudjuk, köztünk is vannak könyvgyűjtőgatók” (434. o.).

A másik fontos körülmény az, ahogyan a szerző a szocializmust értelmezi. Szerinte a szocializmus mindenképpen a kollektívizmus túlsúlyát jelenti és a tömeg kategóriájában való gondolkodást jelenti – ez a felfogás elvileg és gyakorlatilag vitatható, de a szerző a maga következetességével könyvében végigvezeti – és ezért visszavonhatatlanul megszüntetésre van ítélve az egyén méltányló kizárása miatt és ezért olyan mértékben fog (a szerző értelmezésében vett) szocializmus kiveszni és azt fogja fokozottan felváltani a felszabadult munka társadalmá, ami, a szerző szerint, a kommunizmus kezdetét fogja már a közeljövőben (kb. egy félévszázad múlva) jelenteni. Kétoldalas előszavát a háborús idők legelterjedtebb jelszavára utalva, némileg szabad fordításban, a következőkkel zárja: Halál a tömegtársadalomra – szabadság az egyedi társadalomnak! (7. o.) Gondolatvilágának kifejtése során a tömegtársadalom megszüntetésére, az adott társadalom kollektivitása tömegjellegének kiküszöbölésére külön fejezést használ: a „tömegtelenítés”-t (odmasovljavanje).

A szerző az elvont elméleti megfontolások mellett, amelyek inkább a fejtegetések vezérfonalára és végkövetkeztéseire jellemzők, elsősorban gazdaság-elméleti és közgazdasági érveket sorakoztat fel, de nem tér ki az elméleti és általános szociológiai tárgyalás elől sem. Bizonyítja, hogy egy olyan új termelési szakaszba kerültünk a világban, hogy az informatikai forradalom és a robotika forradalmi időszakában a társadalmi viszonyokat a régiiek alapján lehetetlen reformálni, hanem szintén forradalmi módon a régivel szemben diszkontinuitás-

ban kell kialakítani. A szerző szerint ez elsősorban az eddigi szocializmus hanyatlásának és letűnésének alapján történhet meg, mert a tömegtársadalom a legtöbb esetben a különböző szocialista elképzelések megvalósításához kapcsolódik, de – ezzel visszafogottan könyve néhány fejezetében foglalkozik – a tömegtársadalmi jelleggel rendelkező, ún. ipari tőkés társadalom jóléti államának kiépítése is végnapjait éli, helyette a kollektívizmussal szemben az egyedi jelleg kifejezésre juttatása győzedelmeskedik, a „thacherizmus”, a „reaganizmus” és az „európai újreaganizmus” alakjában.

A szerző elsősorban az abból a váltságból való kilábalást boncolja, amelybe a jelenlegi szocializmus sodorta azt és a megoldást elsősorban a következők hármas folyamatban látja: a dekollektívizációban, az „eltömegtelenítés”-ben és a személyi egyediség kifejezésre juttatásában. Ezzel egyidejűleg nem a marxizmust hibáztatja, hanem a múlt és a jelenkor marxistáinak többségét, akik nem voltak az általuk vallott kiinduló állásfoglalás magaslátán. A szerző szerint sajnós a marxisták többsége világszerte és nálunk is inkább Marx pártjelleget forradalmi retorikájával foglalkozott, ahelyett, hogy szem előtt tartották volna a technológia polit-gazdaságtani elemzéseit. Ők Marx vak publikuma – állapítja meg a szerző –, akik sohasem voltak képesek meglátni Marxnak azt a felismerését, hogy a magasan fejlett technológiai fejlődés elkerülhetetlenül a kommunisztikus individualizmushoz vezet.

Ezért, hangsúlyozza a szerző, fel kell hagynunk a primitív bürokratikus győzködéssel, hogy valami szocialista építés (természetesen, ahogyan a szerző értelmezi a szocializmust) az emberiség állítólagos távlata. Ez, már mint a szocializmus mint az emberiség távlata, régóta mögöttünk van, hangsúlyozza Dragičević. Szerinte a szocializmus alkotó módon való lebontása valóságos forradalmi cselekvés napjainkban. Ezért védelmezni akármilyen szocializmust már semmi-

képpen sem jelent haladó jellegű ténykedést, ellenkezőleg, jelenkorunkban pont ez jelenti a valóságos ellenforradalmat, amelyet a túlon túl kezdeményezett általános tevékenységű és mindenhez értő politikusok fejtenek ki, akik eltökéltek harcolni mások utolsó csepp véréig, ami, népi szólás szelint, a következőképpen is megfogalmazható: örizni fogjuk a szocializmust, még ha füvet legelünk is.

Könyvének bevezető soraiban abból a tényből indul ki a szerző, hogy a szocializmust mint fogalmat és tevékenységi programot sohasem értelmezték egyöntetűen. Dragičević szerint számba vehető néhány ezer különféle elképzelés a szocializmusra vonatkozóan, ezek nem csak különböznek egymástól, de ellentétes világnézetből is fakadnak. Megemlíti McKenzie 1949-ben Londonban megjelent könyvét, amelyben kifejti, hogy Angliában a húszas években a szocializmusnak kétszáz meghatározása volt használatban.

Dragičević a szocializmusra vonatkozóan (már azt a szocializmust illetőleg, ahogyan azt saját maga értelmezése szerint képviseli és könyve első fejezeteiben sok meggyőződéssel igazolni igyekszik, hogy Marx nézeteivel van összhangban) három szakaszát különbözteti meg. Ezt táblázatba foglalva grafikailag is szemlélteti (12 o.). A szocializmus korszaka, amely 1850–2050-ig tehető fel és tartalmilag az egyedi (individuális) létezésből az egyed fejlődését öleli fel, a következő három részre osztható: korai szocializmus 1850–1939 (tömegesedés és a szocializáció a teljes érettségig), érett szocializmus 1930–1970 (a tömegtársadalom és a szocialista állam hőskorszaka) és késői szocializmus 1970–2050 (a „tömegtelenítéstől” a szabad öntevékenységgig). A jelenlegi helyzetben, a szerző szerint, a mostani szocializmus alkotó jellegű lebontása elsősorban „tömegtelenítéssel”, tömeg jellegének megszüntetésével valósítható meg. Kizárólag csak így térhetünk a szabad kommunisztikus individualizmus létrehozásának útjára és e korszakalkotó világfolyamat előtt állunk.

A szerző hangsúlyozza: véleménye szerint Marxnak a szocializmusra vonatkozó nézeteiben nem található hézag, mert amikor arról az átmeneti időszakról ír, amely megszünteti az elidegenedett munka világát és kicsírázik a szabad cselekvés világa, először is létrejönnek az anyagi feltételek egy fejlettebb társadalom kialakításához, lényegében az ősidők óta létező polgári individualizmust felváltja a kommunisztikus gazdag és szabad individualizmus. Ezért a szocialista tömeg jellegű társadalom sem cél, sem az átmeneti időszak végeredménye, függetlenül attól, amivé lett az idők során. Ilyen értelemben az átmeneti időszak, hangsúlyozza Dragičević hivatkozva főleg Marx ifjúkori műveire, csak egy életkényszerű forma ahhoz, hogy lehetővé váljon a tartalmilag szegényes polgári individualizmus meghaladása és létre lehessen hozni az alapokat a kommunisztikus alkotók mint szabad egyedek kibontakozására. Ez természetesen a jövő zenéje, de nélküle, akár mennyire is utópisztikus ez a távlat, a jelen válságából való kiút keresése és a jelenlegi szocializmus lesújtó bírálata nem lenne kellőképpen megalapozott.

A szerző leszögezi, hogy a robotika forradalma (amely csak kibontakozóban van) gyökeresen megváltoztatja a termelés módját és az emberek közötti mindennemű kapcsolatot. Az idő múlása csakis azok javát szolgálja, akik ezen folyamatok felé közelítenek.

Az informatikai-technológiai forradalomnak megfelelő komputerizált technológiáját grafikailag is ábrázolja (81. o.). Központja és meghatározó tartalma a már említett technológia és ennek egymással kapcsolatban levő fő elemei: a megfelelő technológia, a termelés tervezése és ellenőrzése, az automatizált anyagkiszolgálás, a termelés komputerizáltsága, a robotika és a komputerezett formatervezés.

A termelőerők mikroelektronikai miniaturizációjával olyan anyagi alap jön létre, hogy a tömeg jellegű társadalom lebontásával kialakul a szorosan infor-

matikailag kapcsolódó és angazsált egyedek egyetemes társadalmá. Ezért tartja reakciónak Dragičević azokat, akik az informatikai társadalom építőivel ijesztgetnek, mintha a meghaladott társadalmi intézményeket és viszonyokat tartósan fel lehetne támasztani. Ez így van még akkor is, ha minden lemaradásért súlyos árat kell fizetni és vonatkozik ez a jelenlegi válságba jutott országok társadalmára is. Az informatikai forradalom tényének elutasítását és az előretörő ujjal való ijesztgetést a szerző egyenesen sarlatánkodásnak és ellenforradalmi mesterkedésnek nevezi.

A szerző az informatikai forradalmat sorrendben a harmadiknak tekinti, az előrelátható négy közül, amely felosztást sok esetben hangoztat a szakirodalom. A szerző ezt táblázatba foglalja (37. o.) és elemezve, a következő négy forradalmat tartja lényegesnek a nagy technológiai forradalmon belül:

1. Ipari (jellemzői: a gőz, a hajtóművek, a szerszámgépek, a gőzhajó, a vasút, az automata, a konzervek), fő társadalmi termelési tényezője: a munkás.

2. Mechanizációs forradalom (villamos energia, mechanizáció, mozgószállagon végbemenő munka, telefon, rádió, személygépkocsi, repülőgép), alapvető tényezője: a szakember.

3. Informatikai forradalom (elektronika, komputer, mikropocesszor, televízió, robot, rakéta, telematika), fő tényezője: az informatikus.

4. Tudományos forradalom (fotonika, biotechnológia, magfúzió, mesterséges intelligencia, celluláris rádió, szupervezetékek, biokomputerek), alapvető tényezői: a tudósok.

Elgondoloztató, ahogyan a szerző jellemzi a letűnőben levő mindkét, eddig lényeges tömeg jellegű társadalmat, aminek kapcsán leszögezi, hogy a „jóléti társadalom nyugati típusú tömeg jellegű társadalom épp annyira szocialista mint a szovjet típusú tömeg jellegű társadalom” (66. O.). Ezzel kapcsolatban következtetései is elgondoloztatók, mert időszzerű kérdéseket feszeget: mi és meddig

létezhetnek kapitalista társadalmak, a munkások múltbeli és jövőbeli szerepe, a jelenkor termelési módjának harminc jellegzetessége, amely már lassan a múltba vész az informatikai forradalom következtében.

A már említett R. Kalanj által mellőzött tanulmányban (címe: Marx vak publikuma; mondanivalóját magyar fordításban a következőképpen is megfogalmazhatnák: Marx világtalan nézőserege) a szerző felvet három, jelenleg is igen lényeges kérdést: Mi van válságban: a marxizmus vagy a marxisták? Hol van a gyökere és mi a válság közvetlen okozója? Milyen módon meghaladni ezt az eszmei, tudományos és politikai válságot? Dragičević megválaszolja a feltett kérdéseket, azzal, hogy azokat részletesen meg is indokolja. A válaszok: Nincs a marxizmus válságban, a marxisták vannak válságban. A marxizmus csak korunkban kezd megvalósulni és a marxisták előtt az a történelmi feladat áll, hogy bekapcsolódjanak a megvalósulás folyamatába. Azért, hogy kijussunk a mostani eszmei, tudományos és politikai válságból, a marxistáknak maguknak is alapvetően meg kell változniuk.

A változás követelményét a szerző (megint táblázatba foglalva, 472. o.) azzal indokolja, hogy hat tétel kapcsán szembe állítja a marxizmus „revíziójára hajlamosak” közelítési módját és azokat, akik méríthetnek a valóságos kiinduló álláspontokból („akik visszatérnek a marxizmushoz”). Ez a táblázat szövegformájában az alábbiakban érzékelhető:

1. A társadalom megközelítése: idealista – materialista; 2. Vezérlő elv: voluntarisztikus – tudományos-történelmi; 3. Alapvető kulcsjellegű tényező: politikai determinizmus – technológiai determinizmus; 4. Alapvető viszony: ember–ember – ember–munka; 5. Alapvető fordulat: a szocialista forradalom – gazdasági forradalom; 6. A fő feladat: az osztály felszabadítása – a munka felszabadítása.

Az ilyen megközelítés alapján – ezzel

a szerző nem foglalkozik – messzemenő következtetések vonhatók le korunk politikai folyamatairól, a munkásosztály társadalmi szerepéről, a vele való manipulálásról, a válságból kivezető útról, a felgyorsuló fejlődést biztosító társadalmi rétegekről, a politikai pártok stratégiájáról illetően, a dolgozók és általában a polgárok önszerveződéséről és a civil társadalom távlataira vonatkozóan stb. A szerző részletesebben csak a gazdasági fejlesztés irányait elemzi, jugoszláviai vonatkozásban könyve nyolc fejezetet tartalmazó harmadik részében.

A szerző által hangsúlyozott három kérdéskör külön felkelti az olvasó érdeklődését.

Az első kérdéskör az ipari üzemek nagyságrendbeli lényeges eltérése Jugoszláviában (így van ez kevés eltéréssel a kelet-európai országokban) a nyugat-európai államok üzemeinek nagyságrendbeli szerkezeti megoszlásához viszonyítva (529. o. és tovább). A nyugat-európai államokban a nagyüzemek (1000 foglalkoztatotton felül), a középüzemek (125–1000 foglalkoztatottig) és a kisüzemek (125-nél kevesebb foglalkoztatottak) megoszlása 1/3–1/3 tesz ki. Jugoszláviában, a korszerű kisüzemek jelentőségét noha egy évtizede igencsak hangoztatjuk, a kép csak abban hasonló a nyugat-európaihoz, hogy nálunk is a középüzemek szerkezeti megoszlásban kb. 1/3-ot, de a nagyüzemek közel 70 és a kisüzemek nem egész 10%-ot képviselnek. (Távol-Keleten a kisüzemek öt rendszere még szembetűnőbb, noha az, bár nem idegen tőlünk, de jelentős mértékben különböző világ.)

A másik kérdéskör a világ legfejlettebb országaiban a foglalkoztatás megoszlásának alakulása az utóbbi közel száz évben. Ezen a téren három szakaszt különböztet meg a szerző, az idevágó szakirodalommal összhangban: mezőgazdasági szakasz (1860–1990), ipari szakasz (1900–1950) és informatikai szakasz (1950–1990). Az utolsó, a jelenkori szakaszra jellemző a mezőgazdaságban foglalkoztatottak részarányának

további csökkenése az iparban foglalkoztatottak részesedésének visszaesése és ezzel párhuzamosan a szolgáltatásban és az informatikában alkalmazottak részarányának szembetűnő növekedése (514 o. és tovább).

A harmadik kérdéskör a fejlődés ütemének alakulása 1950-től és annak lehető képe 2000-ben (552. oldal és tovább). Összehasonlításként Jugoszlávia termelési növekedését Japánnal, Olaszországgal és Dél-Koreával veti össze. Az 1950–1970-es időszakban velük általában azonos iramot mutathattunk fel. Jugoszláviára vonatkozóan az 1970–1980-as időszakot fordulópontként jelöli a szerző. Ez a beható szerkezeti változások időszaka, amit az energia, a tőke és a munkaerő árának növekedése váltott ki, és amit nem követett megfelelő változás; ránk vonatkozóan az inertség szakaszának jelöli a szerző. A sorsdöntő időpont 1980–1990, ekkor hagynak el bennünket szembetűnően az összehasonlítással vett országok és Jugoszlávia válaszüton áll: vagy a termelés minőségi átalakulásának az útjára lép vagy folytatja az inertséggel jellemzett fejlődést, amely a termelés enyhe hagyatásával fog járni, nemhogy felgyorsulna, abban a korszakban, amelyet Dragičević úgy jellemez, hogy az információs technológia és a tudás lényegesen befolyásolja a gazdaság versenyképességét és fejlődését.

Dragičević jövőbe mutató marxista felfogása és valóságos társadalmi folyamatok közötti áthidaló állásfoglalása azon alapszik (479–480. o.), hogy elfogadja a meghatározást, amely szerint „egy elmélet hatóereje végleges megvalósulásával mérhető, így a marxizmusnak – a klasszikus marxizmusnak – még biztató jövője van, mert a megkezdett individualisztikus kommunisztikus forradalomban csak megkezdni megvalósulását. A szocialista államosítás a tömeg jellegű gazdasággal és politikai szervezetséggel nem volt Marx eszményképe sem, elmélete sem foglalkozott ezekkel különösképpen. A tömeg jelleg és szoci-

ális juttatás számára a szükséges rossz, az állam elhalála meg a társadalmi fejlődés mérőfoka volt”. A szerző előrebo-csátja, nem is olyan derűlátó, inkább ke-serű megjegyzését, amely szerint nem lesz nagyobb fordulat a jelenkor valósá-gának marxista átértékelésében és a le-hetséges jövő társadalmának elemzésé-ben (a szerző szerint, csakis a marxiz-mus forrásaiból való merítés alapján le-hetséges) – „a marxizmus jelenlegi válsá-ga átalakul annak kimúlásába és a mar-xizmus csődjébe”.

Ennek a kibontakozási folyamatnak lényeges kerékkötői a marxisták körén belül azok, akik félnek a munka felsza-badulásától, az általános tulajdontól, a

kommunisztikus individualizmustól, az öntevékenység szabadságától és mindat-tól, amit Marx tudományos előrelátással az igazi világot közösséggé kapcsoló té-nyezőnek tart – hangsúlyozza Dragiče-vić. Az ilyeneket a pánik fogja el az is-meretlen jövőtől, ezért inkább a múlt felé fordulnak, legjobb esetben megma-radnak a jelenben. Ebben a dekadens baloldaliasságban „lubickol (Dragičević kifejezése szerint) a jugoszláv marxista gondolkodás, képtelen bármi másra, minthogy a munkásosztálynak felkínálja a nehéz és vigasztalan »önigazgatási« életet”.

REHÁK László

ÚJ KÖNYV PÉTERVÁRADRÓL

Takács Miklós: A bélakúti/pétervárad-i ciszterci monostor,
Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1989

Az utóbbi években rohamosan válto-zik történelmi tudatunk, mégis vannak történelmi periódusok és témák, ame-lyek, mondhatjuk, a kevésbé tudatoso-dottak közé tartoznak, teljesen alaptala-nul. Ezek közé sorolhatjuk vidékünk középkori történelmét is. Ennek a tény-nek alaptalanságát próbálja részben cá-folni Takács Miklós: A bélakúti/péter-várad-i ciszterci monostor című tanulmá-nyában, melyet a Forum Könyvkiadó jelentetett meg 1989 végén, Kövek című sorozatában.

A szerző bevezetőjében áttekintést ad a Péterváradra vonatkozó történelmi for-rásokról, a régebbi szakirodalomban fel-merülő következetlenségekről, valamint azokról a kérdésekről, amelyek szoro-san kapcsolódnak a monostor, majd a vár történetéhez. Megállapítja, hogy Pé-tervárad esetében szorosan egymásba fonódik a ciszterci monostor és a közép-kori vár története, ezért a várra vonat-kozó irodalomban látja a monostorra vonatkozó adatok egyik forrását is. Ki-emeli Horváth Alice 1983-ban írt kandi-

dátusi értekezését, amelyben a „monos-tor templom alaprajzi sajátosságait is jól körülírta”. Jogosan megkérdőjelezi azoknak a szerzőknek az álláspontját, akik jelenleg is csak az 1894-ben kiadott Érdújrhelyi Menyhért várostörténetére hivatkoznak.

Takács Miklós igyekszik tisztázni azt a kérdést is, hogy a bizánci Joánnész Kinnamosz művében emlegetett Petri-ikon nevű hely Pétervárad-e vagy sem? Ismerteti a jugoszláv és a magyar szak-emberek közötti azonosítási eltérést és annak a véleménynek ad igazat, amely szerint a bizánci forrásban emlegetett Petriikon nem Pétervárad, hanem a Sze-rémségben levő Kő (Banoštor).

A harmadik fejezetben a bélakúti/pé-tervárad-i monostor alapításának körülményeiről értekezik a szerző. Magállap-ítja, hogy Pétervárad királyi tulajdon-ban volt, jelzi a palota feltételezett he-lyét és IV. Bélának 1233-ban kinyilvánít-ott monostor alapítási szándékát. Is-merteti a ciszterci szerzetesrend történe-tét és az Árpád-kori Magyarországon